

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜÇ YENİ SIFAT-FİİL EKİ

Three New Participles in the Kyrgyz Language

Три новых причастий в Кыргызском языке

Caştegin TURGUNBAYER*

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17: 13-20

Öz: Bu çalışmamızda ikisi –UU, biri –ş biçiminde üç farklı ekin mevcudiyetini, birinin edilgen veya dönüşlü çatılı fiil kök veya gövdeleri üzerine getirilerek, diğer ikisinin ise sadece emne ~ne ve kanday soru sözcüklerinin yer aldığı soru cümlelerinde gereklilik vurgusunu taşıyan sıfat-fiil olarak kulla-nıldığı, Kırgız Türkçesiyle yazılmış edebi metinlerden derlenmiş örneklere dayanarak ispatlanmaya çalışılacaktır. Makalemize konu olan sıfat-fiil eklerinin Kırgız Türkçesinde kullanım alanı kısıtlı ve biçimsel olarak isim-fiil eklerine olan benzerliğinden dolayı araştırmacıların dikkatinden kaçtığı dü-şünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, sıfat-fiil, isim-fiil, ortaç, partisip, [-UU], [-ş]

Abstract: The aim of this study was to prove the existence of three suffixes in the modern Kyrgyz language, two of which are in the form – UU, and one in the form - sh, used in the functions of the par-ticiples, based on samples collected from the texts of the modern Kyrgyz literature. One of the suffixes noted is only used together with a verb in the passive or reflexive, and the other two are used with the necessitative meaning only within interrogative sentences built on the basis of interrogative words emne ~ ne or kanday. The functions of this suffixes indicated above escaped the eyes of researchers be-cause of their phonetic similarity to the deverbal nouns and the narrow scope of their use in the Kyr-gyz language.

Keywords: Kyrgyz language, participle, gerunds, [-UU], [-sh]

Аннотация: В этой статье мы попытаемся доказать существование в современном киргизском языке трех суффиксов, двух в форме -уу, а одного в форме –ш, используемых в функции причастий, опираясь на образцы предложений, собранных из текстов современной киргизской литературы. Одно из указанных суффиксов используется только в паре с глаголом в страдательном или возвратном залоге, а остальные двое используются со значением должествования только внутри вопросительных предложений, построенных на основе вопросительных слов эмне~не или кандай. Выше указанные функции этих суффиксов, избежали взоров исследователей по причине фонетической схожести их с именами действия и узкой сферой их использования в киргизском языке.

Ключевые слова: Кыргызский язык, имена действия, причастия, [-уу], [-ш]

Giriş

Edebî metinlerden derlenmiş örneklere dayanarak Kırgız Türkçesinde ikisi -UU biri -ş biçiminde üç farklı ekinin var olduğunu, birinin edilgen veya dönüşlü çatılı fiil kök veya gövdeleri üzerine getirilerek, diğer ikisinin ise emne~ne veya kanday sorusu ile birlikte soru cümlelerinde gereklilik vurgusunu taşıyan sıfat-fiil olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Diyarbakır/TÜRKİYE. jastegin@gmail.com Gönderim Tarihi: 04.09.2015. Kabul Tarihi: 09.11. 2015.

Karadoğan'ın (2008: 57-66) "Türkiye Türkçesinde Yeni bir Sıfat-Fiil eki -I" başlıklı makalesini incelerken ele alınan bir ekin, aynı anlamda ve aynı yapıda olan bir benzerinin Kırgız Türkçesinde de mevcut olduğu, ancak Kırgızca dil bilgisi kitaplarında ve bu konuyla ilgili çalışmalarda söz konusu eklerin sıfat-fiil işlevlerine dikkat çekilmemiştir. Kırgız dil bilgisi kitaplarında -GAN, -UUÇU, -Ar, -A *elek* gibi bilinen sıfat-fiil ekleri arasında yer almayan bu -UU eki, Türkiye Türkçesinde Karadoğan'ın (2008: 60) tespit ettiği ve ...*dört bir yanı örümcek ağlarıyla sarılı ev...; döviz hesabına dayalı kredi kartları; büyük seramik saksılara dikili çiçekler* gibi örneklerle verdiği edilgen çatılı fiil kökleri veya gövdeleri üzerine getirilen -I bağımsız sıfat-fiiliyle (Karadoğan 2008: 57), yapısı ve anlamı bakımından neredeyse aynısıdır. Bu sıfat-fiillere *dayalı döşeli*, sözlükselleşmesi henüz tamamlanmamış *işlenmiş* anlamındaki *işli* (<*iş+ø-l-i< iş+le-l-i) (Akalm 2014: 20) gibi örnekler de ilave edilebilir. Türkiye Türkçesinde [fiil kökü/gövde-edilgen çatı{I}-sıfat-fiil {I/U}] yapısı sahip olan bu ekin Kırgız Türkçesindeki karşılığı ise [fiil kökü/gövde - edilgen/dönüşlü çatı {I/n} -sıfat-fiil {UU}] yapısına sahiptir. Görüldüğü üzere -I sıfat-fiilinin, KT'deki aynı yapıdaki eşdeğerinin uzun ünlülü olması, bu ekin zarf-fiil eki olarak görme önerisini geçersiz kılmaktadır (Ergin 1972: 192-193).

Bildirimizde inceleme konusu olan -UU ve -ş biçimine sahip diğer iki ek ise isim-fiil zannedilerek sıfat-fiil özellikleri dikkatlerden kaçırılmıştır.

EDİLGEN VEYA DÖNÜŞLÜ ÇATILI FİİL KÖK VE GÖVDELERİNE GETİRİLEN -UU SIFAT-FİİL EKİ

Karadoğan (2008: 60), söz konusu ekin geçmişte fiilden isim yapan - (°)g eki iken günümüz Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil ekine dönüştüğünü belirtmiştir. Aynı dönüşüm Kırgız Türkçesi için de geçerlidir. Bu ekin Kırgız Türkçesindeki karşılığı olan -UU ekinin kökeni konusunda ise iki farklı yoruma rastlanır. İlki (Toyçubekova 1968: 107) -UU ekinin kaynağı, Eski Türkçedeki görevi fiilden isim yapım eki olan -gU ekinden geliştiğidir. İkinci yorum ise Eski Türkçe döneminde somut ve soyut adlar üreten, Tekin (2003: 89) ve A. von Gabain'a (2003: 51) göre eylem sonucunu bildiren isimleri türeten söz konusu ekin -(°)g > -(U)w > -UU/-OO (Kasapoğlu Çengel 2005: 147) şeklinde fonetik değişime uğrayarak isim-fiil eki hâline geldiği yönündedir. Kimi araştırmacılar bu ekin, isim-fiil olarak kullanılmaya başlamasının, Karahanlı dönemine (Aydoğdu 2009: 95) denk geldiğini ileri sürmektedir. Ekin ilk -(°)g > -(U)w değişiminin Kıpçak Türkçesi döneminde başladığını, o döneme ait *arıg > aruv, açığ > açuv* (Güner 2013: 135) gibi örneklerinden görebiliriz. Abduldayev (1987: 311); Abduvaliyev (1997: 245) gibi araştırmacılara göre bu ek, fiilen bütün fiillerden isim-fiil türetebilmektedir. Abduvaliyev'e (1997: 244) göre bu ek yaygın bir şekilde hem fiilden isim yapma eki hem de isim-fiil eki olarak kullanılmaktadır: *suroo* 'hem *soru* hem *sormak*', *oyloo* 'hem *zihin*, *düşünme* hem *düşünmek*', *okuu* 'hem *eğitim* hem *okumak*', *cazuu* 'hem *yazım* hem *yazmak*'. Ancak bu -UU ekinin edilgen çatılı fiilin üzerine getirilerek sıfat-fiil dönüştüğüne dair Kırgızca dil bilgisi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere bu ek, isim-fiilden çok geniş/geçmiş zaman ifadesine

sahip bir sıfat-fiil işlevini görmektedir. İsimlerin önüne geldiğinde sıfat, fiillerin önüne geldiğinde zarf, isim cümlesinin sonunda yüklem işlevini gören bu sıfat-fiil aynı zamanda fiillere has tamamlayıcıları da alır. Bu yapıdaki sıfat-fiiller, Türkiye Türkçesine çevrilirken *-I* veya *-An* sıfat-fiil ekleriyle karşılanır, ayrıca dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu ekin üzerine getirildiği fiillerin edilgen veya dönüşlü çatılı olması gerektiğidir.

1) Sıfat olarak işlev gördüğü örnekler:

Uşul cerde bir üy turat tiğilüü. (AO 31)

KT [fiil kökü {tik} -edilgen çatı{I}-sıfat-fiil{üü}]

“Burada dikili bir ev duruyor”.

Oşentip kün çak tüştön beşimge oodu, / Maktaluu san uçkuldar ötüp boldu. (AO 52)

KT [fiil kökü{makta}-dönüşlü çatı{I}-sıfat-fiil{üü}]

“Böylece, zaman öğleden ikindiye geçti, (güzellikleriyle) methedilen binlerce hızlı kuş geçip gitti”.

Fiil kökünde veya gövdesinde /I/ fonemini barındıran fiillere, edilgen çatı yerine dönüşlü çatı eki getirilmektedir:

Murda turgan condorunda ilinüü multıktarın alıp üygö tüşüştü, (AO 31)

KT [fiil kökü{il}-dönüşlü çatı{n}-sıfat-fiil{üü}]

“Önce omuzlarında asılı tüfeklerini ellerine alıp eve indiler”.

Baylanuu çette turgan atın alıp... (AO 122)

KT [fiil kökü{bayla}-dönüşlü çatı{n}-sıfat-fiil{uu}]

“Bağlı (halde) kenarda duran atını alıp...”

Möör, (ilinüü turgan kılıçın körsötüp) tiginini alıp ber! (AO 280)

KT[fiil kökü{il}-dönüşlü çatı{n}-sıfat-fiil{üü}]

“Möör, - asılı duran kılıcını göstererek - onu bana ver!”

2) İsim cümlesinin yüklemine oluşturduğu örnekler:

Kan maydandın tağdırı Minut menen sanaluu. (AO 170)

KT [fiil kökü {sana} -edilgen çatı{I}-sıfat-fiil{uu}]

“Kanlı cephenin kaderi dakikalar ile sayılıdır.”

Sen çöp çapkandı bilbeysiñ, brigadamdın çalgısı sanaluu. (AO 312)

KT [fiil kökü {sana}-edilgen çatı{I}-sıfat-fiil{uu}]

“Sen ot biçmeyi bilmiyorsun, ekibimin tırpanı sayılıdır.”

Bilesiñbi Nurcan, ar bir münöt sanaluu. (AO 315)

KT [fiil kökü{sana}-edilgen çatı{I}-sıfat-fiil{uu}]

“Biliyor musun Nurcan, her bir dakika sayılıdır.”

Baarı cazıluu (AO324)

KT [fiil kökü{caz}-edilgen çatı{I}-sıfat-fiil{uu}].

“Hepsi yazılıdır”.

3) Kalıcı sıfat oluşturabilir:

“Çigitter men aytıluu¹ ırçı emesmin, Cön gana şayıırımın zamanımdın. (AO108) “Arkadaşlar, ben meşhur şarkıcı değilim, sadece zamane şairiyim”.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise Kırgız Türkçesinde, söz konusu sıfat-fiil ekine şeklen benzeyen, bir ekin varlığıdır. Bu ek edilgen fiiller üzerine gelebilen bir isim-fiil ekidir, zaman ifadesine sahip olmayıp sıfat olarak kullanılmaz:

Anın açılışı cana bar ekendiğin tuyunuu - bizdi Kudaydın kudretinin cabık sırlarına mümkün katarı cakındatat. (ÇA 15)

KT [fiil kökü {tuyu}-dönüştü çatı{n}-isim-fiil {uu}];

“Onun yaptığı keşfi ve var olduğunu kavramak, bizi Allah’ın kudretinin gizli sırlarına yaklaştırabilir.”

Men tuuluuga - karata özünün bul caman mamilesin bildirüüçü tüyüldüktün belgi-betesin taptım. (ÇA16)

KT [fiil kökü {tuu}-edilgen çatı{I}-isim-fiil {uu}+yönelme durumu {ga}]

“Ben, doğmaya karşı olumsuz tavrını bildiren embriyonun işaretini buldum.”

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere sıfat-fiil eki, sadece fiillerin sahip olabileceği zaman ifadesine sahiptir, oysa yukarıda belirtilen isim-fiillerin zaman ifadeleri yoktur.

Emne SORU ZAMİRİ İLE BAŞLAYAN SORU CÜMLELERİNDE KULLANILAN -UU SIFAT-FİİL EKİ

¹ Bu sözcük Kırgızca sözlüklerde *aytıluu* şeklinde “meşhur, ünlü” anlamını ifade eden ayrı bir madde başı olarak yer almıştır (bkz: ABDULDAYEV Esenkul vd. (1969), *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdügü*, Frunze: Mektep yayınları, s. 31; YUDAHİN, Konstantin Kuzmiç (1965), *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Cilt 1, s. 35)

Eski Türkçe döneminde isim-fiil olan -gU ekinin (Tekin 2003: 90), Karahanlı (Ölmez vd. 2011: 58) döneminden itibaren gelecek zaman sıfat-fiil işlevinde yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz: *inanıġu tayanġu kiři boldı kız "inanılacak güvenilecek kiři az"; oynanġu yer "oynayacak yer"; sökünç kelġü yolnu 'akıllık tıyur "sövme gelecek yolu cömertlik kapatır" (Ölmez vd. 2011: 58); ne kilgusunu bilmes boldı "ne yapacağını bilmez oldu; Hak... kelġü yazuklarıñıznu yarlıkap turur "Hak... gelecek günahlarımızı affedecektir"; sığınġu yer "sığınacak yer" (Eckmann 1996: 21).*

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde kullanımı yaygın olan bu ekin anlam ve işlevini, günümüz Kırgız Türkçesinde *ne* soru zamirinin yer aldığı soru cümlelerinde -UU ekinin üstlendiği, bu ekin, Harezmi döneminde görülen *ne kilgusunu bilmes boldı* [soru zamiri {**ne**} fiil kökü {**kıl**} - sıfat-fiil {**gu**}-iyelik {**su**}-belirtme durumu {**nu**}] "ne yapacağını bilmez oldu (Eckmann 1996: 21) kalıptaki cümlelere benzer, başka bir deyişle *ne* soru zamirinin yer aldığı soru cümlelerinde kalıplaşarak gereklilik ifade eden bir sıfat-fiili olarak kullanıldığı görülmektedir:

... anı *emne kılunu* eç kim bilbegendikten deyli, mına uşul sebeptüü, uşul cagınan sen bizdin komandanın başkı konsul'tantı bolup berseñ kandaı bolor ele? (ÇA 64)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**kıl**} - sıfat-fiil {**uu**}-belirtme durumu {**nu**}]

"Onu *ne yapacağını* kimse bilmediğinden dolayı sen bizim ekibimizin bu meselede baş danışmanı olursan nasıl olur?"

... al emi köpürönü *emne kılunu* kiyin başkalar oylosun. (ÇA 148)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**kıl**} - sıfat-fiil {**uu**}-belirtme durumu {**nu**}]

"...gelgelelim köprüyle *ne yapacaklarını* daha sonra başkalar düşünsün."

-UU ekinin sıfat-fiil olduğunu gösteren bir diğer kanıt ise KT'de gelecek zaman bildiren bir başka sıfat-fiil olan -Ar ekinin bu ekin yerine hiçbir anlam kaybı olmadan kolaylıkla kullanılabilmesidir:

Çınıgöl abdırap, *emne kılarnı* bilbey şaldaya tüştü. (KTTS 14)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**kıl**} - sıfat-fiil {**ar**}-iyelik {**ı**}-belirtme durumu {**n**}]

"Çınıgöl şaşalayıp *ne yapacağını* anlayamadan, bilemeden bitkin düştü."

Argam ketti, *ne kılarnı* bilbeymin. (KRS 66)

KT [soru zamiri {**ne**} fiil kökü {**kıl**} - sıfat-fiil {**ar**}-iyelik {**m**}-belirtme durumu {**ø**}]

"İçinden çıkılmaz bir durumdayım; *ne yapacağımı* bilmiyorum."

Niyazaalı artınan koşo kirdi, eki közü elteyip emi **emne** kılarnı bilbey kalgan. (TKK127)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**kıl**}- sıfat-fiil {**ar**}-iyelik {**ı**}-belirtme durumu {**n**}]

“Niyazalı peşinden içeri girdi, üzüntü içinde, artık **ne yapacağını** bilmiyordu.”

Emne~ne ve **kanday** SORULARLA BAŞLAYAN SORU CÜMLELERİNDE -Ş EKİ

Asıl görevi isim-fiil olan –UU ekinin *emne ~ne* ve *kanday* soru sözcükleriyle kurulan cümlelerde sıfat-fiil olarak kullanılmış olduğunu yukarıdaki örneklerden görmüştük. Üstlendiği anlam ve görev açısından eşdeğer olmasından dolayı sıkça -UU isim-fiil eki yerine geçen bir başka isim-fiil eki olan -ş ekinin *emne~ne* soru zamiri veya *kanday* soru zarfıyla kurulan soru cümlelerinde benzer şekilde gereklilik bildiren sıfat-fiilin işlevini üstlenmektedir:

Coldoştör **emne** kılıştı bilişet eken, cana baarın ceti ölçöp, bir kesip koyuşuptur. (ÇA 209)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**kıl**}-bağlayıcı ünlü{**ı**}-sıfat-fiil{**ş**}-belirtme durumu{**tı**}]

“Arkadaşlar **ne yapacaklarını** biliyorlarmış, biraz önce yedi ölçüp bir kesmişler”.

Eğer sıfat-fiilin önünde faili gösterecek her hangi bir isim yoksa, TT’de edilgen çatılı olarak karşılanmasında bir sakınca yoktur.

“**Kanday** söğüştü körsötöbüz!” dedi general...(TK148)

KT [soru zarfı {**kanday**} fiil kökü {**sök**}-bağlayıcı ünlü{**ü**}- sıfat-fiil{**ş**}-belirtme durumu {**tü**}]

“**Nasıl sövüleceğini** göstereceğiz!” dedi general”

Karasakal oozun carım açıp **emne deşin** bilbey akaktap toktolo kaldı. (TKK90)

KT [soru zamiri {**emne**} fiil kökü {**de**}-sıfat-fiil{**ş**}-iyelik {**i**}-belirtme durumu{**n**}]

“Karasakal ağzını yarım açıp **ne diyeceğini** bilemeyince kekeleyerek duraksadı.”

Sarı çiykil cüzü kuba tartıp bu dañazaluu adamga cüz mö-cüz kelgenge **emne deşin** özü bile albay oozuna kirer sözü özüñö barksız tuyulup... (TKK164)

KT [soru zamiri {emne } fiil kökü {de}-sıfat-fiil{ş}+iyelik{i}+ belirtme durumu {n}]

“Açık tenli yüzünün benzi attı, bu meşhur insanla yüz yüze gelince **ne diyeceğini** bilemedi, ağzından çıkacak sözcükler kendisine anlamsız geldi...”

SONUÇ

Sonuç olarak, dil bilgisi kitaplarında isim-fiil ve fiilden isim yapma eki olarak bilinen -UU ve -ş eklerinin ayrıca sıfat-fiil işlev ve anlamlarını üstlendiği tespit edilmiş ve örneklerle kanıtlanmıştır. Bu nedenle, Kırgız Türkçesi dil bilgisi kitaplarında, isim-fiil veya sıfat-fiil başlığı içerisinde bu işlev ve anlamlarından da bahsedilmesi doğru olacaktır.

KISALTMALAR

- AO : *Poemalar, Pyesalar, Makalalar, Kattar, Legendalar*, Alıkul Osmonov
 ÇA : *Kassandra Tamgası*, Çengiz Aytmatov
 KRS : *Kırgızsko-russkiy slovar*, K.K.Yudahin
 KT : Kırgız Türkçesi
 KTTS : *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*
 TK : *Baskın*, Tölögön Kasımbekov
 TKK : *Kelkel*, Tölögön Kasımbekov
 TT : Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV, Esenkul vd. (1969), *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*. Frunze: Mektep Yayınları.
 ABDULDAYEV, Esenkul vd. (1987), *Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıkа, Fonetika-Morfologiya*, Frunze.
 ABDUALİYEV, İbrahim vd. (1997), *Azırkı Kırgız Tili: Morfologiya*, Bişkek.
 AKALIN, Şükrü Halûk (2014), “Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme”, *Edebiyat, Hacettepe Fakültesi Dergisi* S. 31/2, s. 13-29.
 AYDOĞDU, Özkan (2009), “-(x)g/-(x)g ekinin Tarihi gelişimi ve Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu”, *Journal of World of Turks* S. 2, s. 91-118.
 AYTMATOV, Çengiz (1996), *Kassandra Tamgası*, Bişkek: Kırgızstan Yayınları.
 ECKMANN, Janos (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*, (Haz. O. F. Sertkaya, Ankara: TDK Yayınları.
 ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
 GÜNER, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.

- KARADOĞAN, Ahmet (2008), "Türkiye Türkçesinde Yeni bir Sıfat-Fiil Eki -I", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* S. 46, s. 57-66.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi-Metin-Çeviri-Dizin*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KASIMBEKOV, Tölögön (1986), *Kelkel*, Frunze: Kırgızstan Yayınları.
- KASIMBEKOV, Tölögön (2000), *Baskın*, Bişkek: Şam Yayınları.
- OSMONOV, Alıkul (1965), *Poemalar, Pyesalar, Makalalar, Kattar, Legendalar*, Frunze: Kırgızstan Yayınları.
- ÖLMEZ, Zuhâl vd. (2011), *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını no: 2369.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: TDK Yayınları.
- TOYÇUBEKOVA, Burulkan (1968), *Kırgız tilindegi kıymıl atooçtordun kee bir maseleleri*, Frunze: Mektep Yayınları.
- TURGUNBAYEV, Caştegin (2004), *Kırgız Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- VON GABAİN, Annemarie (2003), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- YUDAHİN, Konstantin Kuzmiç (1965), *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları.